РЕЦЕНЦИЯ

От проф. Елка Мирчева, Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин”, БАН

За дисертационния труд за присъждане на научната степен *доктор на филологическите науки*

„Старобългарският Чин на Свето Богоявление (текстология и редакции)”

Автор: доц. д-р Христина Тончева-Тодорова

Област на висше образование: Хуманитарни науки.

Направление: 2.1. Филология.

Научна специалност: Български език (старобългарски език, история на българския език).

Със заповед № Р 33 5360 от 18.11.2016 г. на ректора на ПУ „Паисий Хилендарски” съм определена за член на Научно жури по провеждане на процедура за публична защита на докторска дисертация за получаването на научната степен *доктор на филологическите науки* на тема „Старобългарският Чин на Свето Богоявление (текстология и редакции)” с автор доц. д-р Христина Тончева-Тодорова от Катедрата по общо езикознание и история на българския език към Филологическия факултет на ПУ.

На своето първо заседание, проведено на 22.11.2016 г., НЖ взе решение, по силата на което за нуждите на процедурата аз съм натоварена да представя рецензия на труда.

Предоставените ми материали ми позволяват да заключа, че предвидените в ЗРАС и Правилника за неговото приложение разпоредби са спазени.

Доц. д-р Христина Тончева-Тодорова е възпитаник на ПУ „Паисий Хилендарски”. В него тя получава висшето си образование по специалност *Българска филология*, а през 1999 г.

защитава докторат и получава образователната и научна степен *доктор по филология*. Цялата професионална и научна дейност на доц. д-р Хр. Тончева е свързана с ПУ и неговите филиали, а през последните години и с Бургаския университет „Асен Златаров”. От 1994 г. досега тя преминава последователно през длъжностите *хоноруван асистент, асистент, старши асистент, главен асистент*, а след успешна хабилитация през 2005 г. е избрана за *доцент*. От края на 2015 г. е ръководител на Катедрата по общо езикознание и история на българския език.

Доц. Тончева има 22 г. преподавателски стаж. През тези години тя води курсове по *старобългарски език, история на българския език и история на новобългарския книжовен език.* През 2011 г. е била лектор в Масариковия университет, Бърно, Чехия, а през 2014 г. в Университета „Лоранд Йотвьош“, Будапеща, Унгария. Библиографската справка, представена във връзка с процедурата по защитата, включва 6 книги (проекти, осъществени самостоятелно или в съавторство), както и над 85 научни публикации в научни списания и тематични сборници у нас и в чужбина. Многобройни са участията й в научни форуми у нас и в чужбина. Хр. Тончева е ръководител и участник в значителен брой проекти, голямата част от които са финансирани от Фонд „Научни изследвания” на ПУ.

Доц. д-р Христина Тончева е избрала за тема на своя дисертационен труд изследването на първоначалния превод и рецепцията на чинопоследованието на Богоявление. Проучването обхваща 443 стр. и съдържа: Два пролога, 14 глави, Додатък към Речник-индекса на Синайския евхологиум, 6 приложения, сред които е и първият новобългарски превод на Чина, Списъци на използваните съкращения и цитираната литература.

Доц. Хр. Тончева е малцината не само у нас, но и изобщо в палеославистиката, посветила изследователските си усилия на изследването на Евхология – от най-ранния глаголически Синайски евхологиум през цялата текстова традиция в източно- и южнославянската книжнина до късната рецепция на текстове от този паметник в ръкописи от пред-Възрожденската епоха. Въпреки многобройните изследвания, включително и на авторката, Евхологият продължава да не бъде проучен в голяма степен.

Избраната тема, цялостно проучване на Чин на Свето Богоявление, и конкретната разработка респектират с изключителната трудност, която представлява обхващането и

изследването на цялата запазена текстова традиция на текст, който, поради богослужебната си употреба, е запазен в многобройни преписи. Набелязаният проблем е от изключително значение за палеославистиката, за византийско-славянските книжовни връзки, за развоя на едно от важните последования на Православната църква в южнославянската и източнославянската писмена традиция.

Находчива реплика на авторката, по отношение на изследвания от нея Богоявленски чин, е начинът, по който е организирано въвеждането на читателя в темата на разработката. Това е направено в два Пролога, в които по максимално прегледен и заедно с това лаконичен начин са представени изворовата база, поставените задачи, формулиран е сравнително-историческият методологически подход и изчерпателно е представено чинопоследованието във византийската традиция. Авторката поема огромното предизвикателство да изгради своя собствена концепция за развоя на славянския превод на Чин Богоявление от най-древния съхранен препис (глаголическия Синайски евхологиум от XI в.) чак до църковнославянските печатни книги от XVII-XVIII в.

В изследването са използвани 60 ръкописа и 6 старопечатни книги (дори краткото им изброяване отнема внушително количество страници). Обработката на такъв текстов обем е много трудоемка задача, която изисква високо ниво на научни знания, умения за систематизация и извличането на обобщения, които авторката демонстрира по блестящ начин. Извлеченият емпиричен материал е прецизно обработен, подложен на множество сравнения и в резултат на това от него е направена убедителна генеалогия на текстовата традиция на чинопоследованието. Навсякъде за сравнение присъства гръцкият текст.

Извършената огромна предварителна дългогодишна изследователска работа – издирване на извори, снемане и сравнение на съставите, текстологична работа, съпроводена от езиково изследване, както и направените заключения остават привидно скрити за читателя, който обаче добива ясна представа от усилията, довели доц. Тончева до организацията на дисертационния труд и неговите цели 14 глави, посветени на ключови моменти от развоя на чинопоследованието в книжнината на православното християнство. Тяхната подредба в структурата на дисертационния труд следва хронологичен принцип и създава представа за развитието на Чина – от най-ранния запазен глаголически Синайски евхологиум до църковнославянската печатна книжнина от XVIII в. Възможна е, разбира се, и друг тип

организация на изследването, която да представи от една страна съхраненото архаично (глаголическо) наследство срещу иновации в последованието от друга, но избраният от доц. Хр. Тончева хронологичен принцип има предимството, че представя етапи в развоя, които понякога водят в посока назад към стари образци, но тези факти правят пъстра и многопосочна картината на съжителство на тенденции към архаизация и иновации в старата славянска книжнина.

Традиционно рецензиите на дисертации следват структурата на труда, но поради твърде многото негови глави ще се спра на ключови за мен моменти.

Много висока оценка заслужава реконструкцията на старобългарския Чин на Свето Богоявление от Синайския евхологиум. При все още неосъщественото издание на листовете от този старобългарски паметник, открит преди няколко десетилетия от Й. Тарнанидис, това е първата публикация не само на новооткритата част, а и на цялото последование в най-старинния му вид.

Убедително и в максимално стегнат и прегледен вид са представени многобройните редакции на Чин Богоявление. Осем от главите на труда са посветени на детайлното им описание. Голямо предимство на изследването е разглеждането на всяка съставяща последованието отделна част самостоятелно. Това е извънредно важен подход, който горещо приветствам. На практика Чин Богоявление има ясно изявена мозаична структура, а при подобна организация на един макротекст е от особено важно значение да се открият конкретните особености на всяка една изграждаща микротекстова единица.

Наред с ясно открояващите се архаична, атонска, двете кратки редакции, както и най-късната от XVIII в., нарочни самостоятелни дялове от труда са отредени на няколко ръкописа, които излизат от очертаващата се текстова традиция и представляват специфични отклонения в цялостната история на текста. Очертаната в разработката картина е убедителна, многопосочна. Авторката отлично е систематизирала многобройни факти и представя на читателя сложната история на постепенното развитие и обогатяване на чинопоследованието.

Голям интерес представлява главата, посветена на зографския Богоявленски чин от XIII-XIV в., Зогр. 50, който се отличава от архаичната редакция на последованието с нейните

три разновидности и отвежда пряко към апограф, преписан от Синайския евхологиум. Тази връзка прави силно впечатление на фона на формираната специфична атонска редакция и добавя нови щрихи към многопластовата картина на средновековната славянска книжнина.

Изключително интересна за мен е частта, посветена на *Глаголическото наследство в ръкописни требници от XVII век*. Тя добавя нови доказателства към особения феномен, който представлява обръщането на книжовниците от XVII в. към най-древни образци, характерно и за други средновековни жанрове. Напълно споделям думите на авторката по този повод: „Имам основание да смятам, че тенденцията към архаизация през XVII в. е била доста обширна, систематизирана и целенасочена дейност, в която са включени обучени книжовни дейци от най-големите скрипториуми в България и извън нея" (с. 139). Множество анализирани в науката факти потвърждават, че наистина става дума за съзнателно насочван процес, а не за случайно възпроизвеждане на архаични образци.

Глава XVIII *Късна редакция на Богоявленския чин от XVIII век* представя много интересен материал от два ръкописни требника, чийто състав формира отделна редакция – сверена с предходни руски образци, както и с кодифицирания облик в Требника на Петър Могила.

В края на всяка една от главите, посветени на редакциите на Чин Богоявление, доц. Хр. Тончева представя нейните лексикално-текстологични особености по отношение на Синайския евхологиум.

По достойнство трябва да бъдат оценени главите, отредени на старозаветните, новозаветните четива в труда, на които не само е отделено специално място, а в които използваните паремийни, евангелски и апостолски четива са сравнени с впечатляващ брой ръкописни източници. Направени са важни изводи, които обвързват отделни текстови редакции с точно определени преводи и редакции на книгите, от които са заети. Тази посока в изследването допълнително обогатява направените заключения.

Изключително важна за мен е главата, посветена на обобщаващо изследване на лексикалния материал, извлечен от използваните ръкописи, наречена *Лексикално-семантична дублетност в Чин Богоявление*. Представена е впечатляващата бройка от 460 дублета, които са разгледани отново в рамките на малките текстови отрязъци, които на

микрокомпозиционно равнище формират Чина, тъй като всеки един от тези елементи има своя собствена история. Богатството на синонимни редове е голямо, а изчерпателните данни точно в кои ръкописи се среща една лексема, както и приведените гръцки съответствия, дават възможност за изводи по отношение на техниката на превода, за разпространението и, не на последно място, за честотата на употреба на текстологичните разночетения. Придобивайки представа за огромната по мащабите си лексикална вариативност, за мен интерес биха представлявали и непроменените в развоя на текста места. Предполагам, че сравнението на двата списъка би откроило закономерности, както пластове лексика, а и отделни лексеми, подложени на най-чести замени.

Заключителната Глава XIV *Старобългарският Чин на Свето Богоявление* не само представя изводите от разработката. Огромният изследван материал, обхващащ в пълнота съхраненото ръкописно и старопечатно наследство, представя цялостната история на едно от най-важните последования в Православната църква. В тази част от дисертационния труд доц. Тончева не се връща към изводите от предходното изложение, а въз основа на него представя развоя на Чина в ръкописната и старопечатната книжнина на южните и източните славяни. Направени са корекции към утвърдени през последните години тези. Особено важни са изводите за приемственост в евхологичната книжнина (що се отнася до конкретния чин), за запазването на редица старинни негови съставни части, свързано с доказаната устойчива ръкописна традиция и преклонението на безименни книжовници от Късното средновековие към глаголическите образци за сметка на печатните книги. Това безспорно поставя по нов начин затвърденото ни убеждение за това, че по-късното сверяване с актуални византийски образци и особено кодифицирането в църковнославянските печатни книги води безизключително до пълно заличаване на древното, на Кирило-Методиевото наследство.

Много висока оценка заслужават Приложенията към труда, които в голямата си част представляват въвеждане в научно обращение на нов изворов материал. Макар, че е поставен извън този дял на дисертацията, тук бих отнесла *Додатак към Речник-индекса на Синайския евхологиум.* Той представя в пълнота лексемите от листовете от паметника, открити от Й. Тарнанидис, придружени от гръцките им съответствия.

Същинските Приложения са 6 на брой. В тях за първи път са обнародвани текстовете на Чин на Свето Богоявление от архаичната редакция, от атонската редакция, от ръкописи от XVII в., пазещи древното глаголическо наследство от Синайския евхологиум, от кратката и от късната редакция на последованието. За първи път е публикуван и новобългарски текст на Богоявленския водосвет.

Работата по представения за защита дисертационен труд е отнел на доц. Хр. Тончева години работа. Палеославистиката познава 20 нейни научни публикации по темата на доктората, половината от които са публикувани в издания в чужбина. С всяка една от тях тя градила стъпка по стъпка обхващането в цялост на голямата тема за Богоявленския чин в южно- и източнославянската книжнина. Днес можем да кажем, че поставената задача е изпълнена в най-добрите традиции на палеославистиката.

Представената разработка е изпълнена на извънредно високо научно равнище. Всяка съставяща я част носи нещо ново и непознато досега, което заслужава да бъде осмислено и използвано. Не на последно място работата представлява и отлично методическо и методологическо ръководство за възможни подходи в една особено трудна в текстологично отношение материя, каквато представлява старобългарската евхологична литература и нейната рецепция във вековното развитие на славянската книжнина.

Авторефератът отразява най-съществените моменти от дисертационния труд. В приведената в него авторска справка за направените приноси с основание многократно е използвана фразата „за първи път”. Рецензираният труд на доц. д-р Хр. Тончева наистина го заслужава в пълна степен.

Като имам предвид всичко това, с пълна убеденост предлагам на почитаемото НЖ да присъди на доц. д-р Христина Тончева-Тодорова научната степен *доктор на науките.*

Рецензент:

(проф. д-р Елка Мирчева)